

"עברית 2.0": שלוש מחשבות על עברית באלף השלישי

אני רואה לנגד עיניי חללית בעלת שם מגוחך כמו "עברית 2.0" מחממת את מנועיה לקראת מסע ממושך בחיפוש אחר כוכב-לכת חלופי. אנשי הצוות מהדקים את רצועות הקסדות לצווארם. פרק הנסיעה הראשון, "מכאן למאדים", יימשך כשבעה חודשים. יהיה להם הרבה על מה לשוחח. ובאיזו שפה אתם חושבים שידברו בחללית? אספרנטו?

הוי, מי יחוש עתידות, מי זה יודיעני
אם לא האחרון במשוררי ציון הנני,
אם לא גם אתם הקוראים האחרונים?
יהודה ליב גורדון, "למי אני עמל?"

1. הזמנה להספד

יש דבר-מה בעצם הדיבור על "תחיית הספרות העברית" המביא אתו רמז מוטריים ומאיים בדבר כיליונה העתידי. הסבטקסט המלנכולי הזה מתחיל כבר עם יהודה לייב גורדון, שליח את עצמו לתפקיד האחרון במשוררי ציון, והזמין אותנו לשמש בתפקיד קוראיו האחרונים. סוג של דחפמוות (Todestrieb) מסתתר בכל זה. גאוות יחידה של אחרוני המוהיקנים. קפצו נא במנהרת הזמן מ-1890, זמן חיבורו של שירו של יל"ג, לימינו אנו. הנמיה האלגית לא התנדפה. עמיתים וידידים בישראל המלמדים ספרות, קוראים ספרות ומייצרים ספרות, הם הראשונים להתריע כי הספרות העברית ניצבת בפני סכנת הכחדה: ציבור קוראיה מצטמצם, הסטודנטים לא נרשמים לקורסים והמחלקות המלמדות אותה נסגרות. רוב צרכני הספרים הם המושכים בעט בעצמם. "קרא את ספרי ואני אקרא את ספרך". ייתכן.

המדד העיקרי המשמש את ארגון אונסק"ו להערכת יכולתן של שפות להיחלץ מסכנת הכחדה (endangered languages) הוא מידת ההצלחה של דוברי השפה להנחילה לדורות

הבאים. על פי הנתונים שבידם, כ־7,000 שפות מדוברות על פני כדור הארץ כיום, אך קצב ההכחדה הנוכחי הוא גבוה – אחת לשבועיים בממוצע העולם מאבד שפה – ועל כן ההערכה היא שלפחות מחציתן של השפות המוכרות לנו כיום תגוענה עד סוף המאה הזו. במילים אחרות, אנו חושבים על שרידותה של שפה באותם האופנים שבהם אנו חושבים על שרידותה של הקבוצה האתנית, השבט הילידי.

כישוראלי שבחר לעקור אל מעבר לים, שאלות אלה מתחדדות אצלי עוד יותר. האם יוצאי חלצי יצליחו לקרוא את השורות הבאות? העקירה מחדדת חרדות עקרות ובעצם, אין כאן עניין של מטפיזיקה סבוכה. ארצות הברית היא ארצם של המהגרים, אך הגאָלדענע־מדינה ידועה לשמצה גם כ"בית קברות של שפות". השתלטנות של האנגלית והטמיעה המהירה של שפות המהגרים המתנדפות להן בקרב בני הדור השני והשלישי הן עובדות שאין עליהן עוררין (אף שהספרדית חורגת במידת־מה מן הכלל הזה – לא רק בפוארטו ריקו ובמיאמי אלא גם בלוס אנג'לס, שיקגו וניו יורק). ידועה גם ההלצה על כך שהמילה "אמריקני" מופיעה במילון כניגודה של המילה "רב־לשוני" או "פולילוט" (אף שגם כאן נחוצות הסתייגויות: הנתונים מצביעים על כך שבניגוד לדימוי, בפועל 23% מהאמריקנים הם דו־לשוניים, מה שמציב את ארצות הברית בקרבה למרבית מדינות האיחוד האירופי, שבהן הממוצע עומד על 25%).

ואולי, בדומה למרק טוויין שהכריז כי הידיעות על מותו היו מוקדמות מדי, גם חרדות הכיליון הן מוגזמות? הנבואה ניתנה לשוטים, אך ברור לי כי כל תחזית על עתידו של קורפוס הכתבים שנהוג לסמן בתווית "הספרות העברית" תצטרך קודם כול להביא בחשבון את ה"ציוניזציה" שליוותה את הספרות הזו כמעט מרגע לידתה. "ציוניזציה" במובן זה, שהשפה הועמדה על פְּדָסְטָל כדי שתשמש לשון בינוי האומה, לא אחת באמצעות דחיקה של שפות יהודים אחרות (יידיש, לדינו) והפיכתה לשפת מדינה, בהנגדה לערבית.

תהליך דומה התרחש בדרום מזרח אסיה שבה האורדו, שזכתה למעמד רם דומה של שפת לאום עם הקמת פקיסטן, החלה לדרוס את הפנג'אבי (שפה הודו־אריית המדוברת כיום על ידי יותר מ־108 מיליון דוברים בפקיסטן ויותר מ־42 מיליון בהודו) ונתפסה כניגודה של ההינדי המדוברת בהודו, על אף שורשיהן הלשוניים המשותפים. במקרה של העברית, היצמדות יתר לאידאלים הציוניים העמיסה על כתפיה הצרות מערכת דימויים וציפיות כבדות מנשוא. מעשה כשפים דיאלקטי, כדי לחשוב על "הספרות העברית" ביקשו מאתנו קודם כול לאמץ מערכת ערכים שסימנה את היהודי ה"גלותי", ה"לא־עברי" על דרך השלילה. והייעוד כפוי הטובה שהוטל על העברית ועל ספרותה היה לשמש אנטי־תזה. עיינו נא בששת הכרכים של יוסף קלוזנר על תולדות הספרות העברית החדשה והיווכחו: מה הייתה עבודתו של הפלני העברית – היינו, יצירתם המקורית של היהודים בלשון עבר, טרם עלייתה לבמה של הספרות העברית החדשה – אם לא יצירה נחותה שהתמצתה בחיבור של פיוטי קינה וסליחות? אין כל סיבה נראית לעין לאמץ את התזה של קלוזנר. יצחק (אייזיק) זילברשלג, הבולט שבמשוררי העברית בארצות הברית, התבונן במראה בתמיהה וניסח את תשובתו ל"הלאמה" הזו של העברית דרך תזכורת היסטורית:

משורר של ישראל ולא בארץ ישראל:
 זה יצור תמונה, אך לפני כבוש יהושע
 כבר היו כמותו, כבר סללו מסלול השיר העברית
 בים ולא צללו במימיו.

(יצחק זילברשלאג, "משורר של ישראל ולא בארץ ישראל", 1981)

הזמנה לגרדום. קינות והספדים, פואמות אבל, הרהורים נוגים על מוות קרב ובא: כל אלה כמו בנייים לתוך הקוד הגנטי של הספרות העברית. אך למעשה אלה הן תצורות גיאולוגיות עתיקות, גופי סלע קדומים שעמדו בפני תהליכי סחיפה והתפרקות. כעת הם צצים על פני השטח, חורצים בנוף החדש. "הר משאָר" בשפת הגיאולוגים. התאהבתי בצליל של המונח המדעי הזה מהרגע שבו סיפר לי עליו אותו מדריך טיולים צרוב שמש. עמדנו בקצה אחוזת הקבר של דוד ופולה בן-גוריון, מתבוננים אל תוך בקעת צין המרהיבה ומפנים גבנו אל הציונות, בעוד המדריך מצביע על הר צין שבלט בנוף בגאווה בלתי מתפשרת. רמז להוד קדומים, זיכרון גלגול קודם שנשתמר בזכות איזו שגיאה במערכת. מטיל צל דומם ולוחש: זכור! זכור! עקשנות של צורה קדומה שמסרבת להיעלם. וכי זוהי העברית שלפני העברית? שפתו של זה "שבא מעבר הנהר" (פירוש רש"י לבראשית י"ד, י"ג), שפת הפליט שהצליח להימלט. שפת העקשן המסרב להפסיק לאחוז באותה התכונה, באותו הדימוי או הסנטימנט.

העברית של האלף השלישי תהיה אוקסימורון המגלם בתוכו את המומנטים המנוגדים הללו: העברית מלאת פאתוס השחרור הלאומי, המתנגשת בעברית של הקינה המלנכולית; העברית כשפה של בית נטוע בארץ מולדת, אל מול העברית של הגולה והפליט, חסר השורשים. הן תהיינה חייבות לדור בכפיפה אחת, מתוך התגוששות תמידית: עברית של רומנטיקנים של הער השחור והיידגריאנים המבקשים למצוא מילה עברית ל-Dasein ולאחד בין הוויה, בנייה ומגורים ("Bauen Wohnen Denken"); ועברית של מעריצי מרינה צוואייבה, המסרבת בעקשנות להיטמע בנוף, מכריזה על "גטו הנבחרים" (Гетто избранных!), ומזהירה: אל תצפו לרחמים, שכן, "בעולם הכל כך נוצרי הזה, כל המשוררים הם יהודים!"

2. לשון המיניות המתפרצת

לפני שהיא מייצרת ספרות, לפני שהיא אפילו הופכת למערכת סימנים ודרך ביטוי, השפה היא גוף. השפה היא רצועת הבשר האדמומית שבקצה הפה. ואליה מצטרפת הלשון: איבר בשרני, נוטף רוק. בלעדיו אין לאוכל טעם ואין דיבור. הפקת השפה אינה מתרחשת במעבר בין המוח ליד המקלידה או האוחזת בעט, אלא במיתרי הקול ובקצב הנשימה. המנגינה הייחודית שלה מושפעת ממצב הגוף (צרידות, למשל), מן הקצב, המהירות, האינטונציה, המבטא, הפרווה ועוד. המשקל השירי מרמז לכך. ולעיתים גם הוראות השימוש שמשאירים הסופרים לקוראים: "הייתי רוצה, נאמר, שהספר ייקרא בקצב שבו

נכתב. מילה מילה. משפט משפט, ביקש יצחק לבני. "כמו שניסיתי לתפוס, וכך יוכל אולי גם מי שיקרא לתפוס, להחזיק, תוך כדי מהלך החיים עצמו, את החיים הנוזליים, הנשפכים מבין האצבעות."

קיימת סבירות רבה מאוד שבאלף השלישי, הספרות העברית תתווך לנו דרך מדיה אלקטרונית שאינה כתובה: ההסכת (פודקסט) והספר המוקלט (אודיו-בוק) הם כבר סוגיות המבשרות את בואו של העידן הזה. כשסיפרתי לסופרת רוסייה שפגשתי בגרמניה, שהקשבתי בהנאה צרופה להקלטה של הרומן הגדול שלה, היא התקשתה להסתיר את עלבונה, כאילו ביצעתי ביצירתה מעשה מגונה. אבל הספרות תישמר לא רק בין כריכות ספרים אלא גם בשיר המוקרא והמוקלט, בקטע הקריאה שיישמר בארכיון הדיגיטלי. ספריית תרמיל בתוך האיפון. אם להקיש על העתיד מתוך ההווה הרי שסחרחורת הדימויים והרעיונות, ההאצה של זרימת הידע, הרעיונות והדימויים, רק תלך ותתגבר. "רילוקיישן" יחליף את ה"הגירה" כדי לתאר תנועות המוניות במרחב, קהילות תפוצה שיהיו צמאות לאוכל של בית אמא ולסיפורים מבית אבא. ולכל שפה, הנעימה המוזיקלית הייחודית לה. הבה נשוב מן הדף הכתוב אל האוזן. גם הצלמת והאמנית הוויזואלית לנה הרצוג (זוגתו של יוצר הקולנוע ורנר הרצוג) הבינה עד מהרה שעליה להחליף את עדשת המצלמה באפרכסת ולשתף פעולה עם מומחי סאונד בהכנת התערוכה האחרונה שלה, "לחישות אחרונות" (The Last Whispers), שהוקדשה לתהליך ההכחדה המהיר של שפות ילידיות: היא הקליטה מלמולים ודיבורים, רצ'יטיבים, לחשים, שירים ומזמורים פולחניים, ואת כל אלה שילבה בצלילים מהטבע ותדרים מהחלל החיצון, כולל קול שמופק מגלי הכבידה של סופרנובות (כוכבים גוססים).

המילה הכתובה תעבור התמרה למילה המושמעת. אי לכך, משוררים: קראו את שירתכם בקול רם. ואילו אתם, הקוראים: הקשיבו למשוררים בקולם. אין דבר נפלא מכך. המבטא הליטאי הכבד של לאה גולדברג נשמר בהקלטות, והקשבה לו מוסיפה לשירתה נופך חדש. כמה סופרים עבריים הסתננו אל הארכיון הדיגיטלי של PEN America (יורם קניוק מדבר באנגלית במבטא ישראלי כבד, למשל). ספרות עברית כבר לא תבוא רק כ"מדף הספרים" אלא גם במאגר דיגיטלי של סופרים עבריים המוקלטים בקולם, וכל זאת בקופוגניה נפלאה: קול בריטון מהדהד של סופר בוגר מערכת הביטחון, חרון מסיגריות, הצופה על הגבולות ונואם אל האומה; קול צפצפני, ב-pitch גבוה, של הסופר המציע קריאה חתרנית השומטת את ההילה מעל גיבורי התנ"ך והפלמ"ח; קול בשרני מספר על פיתוייה של מטרונה נכבדה.

ללקק את השפתיים, באופן מילולי. זאת אומרת: התענוג שבהפקת השפה הוא חושני, גופני. צלילן של הברות נאות המתגלגלות על הלשון; מתיחה, תנועה ושחרור של איברי הפה והשפתיים לצורך הגייה. רק אחר כך מגיע העונג השני, הקוגניטיבי, המופק מעיון ומפענוח של סימנים מופשטים. "הפרעת שפה" מתרחשת כאשר מיישהו מתקשה להבין אנשים אחרים או להסביר מחשבות, רעיונות ורגשות. אבל הכחשת הממד הגופני הזה היא גם סוג של הפרעה.

השירה הארוטית הבינה זאת מזמן. ירכיים נפתחות. אנוחות וגניחות. פטמות מתקשות.

קרנבל במפגש הלשון עם הדגדגן, השפתיים שלמעלה ואלה שלמטה, טעמים של מיצי הגוף האינטימיים. הפורטיטים שבנו מזדעזעים מהמחשבה על השפה הזו. כמה מעט שירה ארוטית נכתבה בעברית. תקומת ישראל וזקיפותה מוצהרות מכל עבר, אך האיבר הזקור נותר מקור לבושה. "חטאת נעורים" ו"ציפור המכנסיים", "קרנות המזבח" ו"ריח חרובים", "עונג שבת" ו"דרורים מפרכסים". כמה אנרגיה הושקעה, ובלבד שלא נקרא לילד בשמו. הבו לי שירת עגבים במילניום השלישי. שירה שיכורה, או כזו שלוחשת זימה באוזן, שובבה וזדונית. כזו שלא מעוררת את הצדקנים לצקצק בלשונם:

והנה קִמָּה אֶלְמָתִי וגם נִצְבָּה,
בְּחֹר כְּאַרְזִים דָּגוּל מְרֻבָּה.
וְתֹאמַר: "עֲלֵץ לְבִי רָמָה קֶרְנִי,
אֶתָּה בֶן מְדוּשָׁתִי וּבֶן גְּרִנִּי."
דּוֹדֵי צַח וְאָדָם חוֹצֵב לְהִבָּה,
רֹאשׁוֹ פָּתָם פֶּז רְצוּף אֶהְבָּה.

(יהודה ליב בן-יזאב, 1811-1764)

בקיצור, עברית הצועקת צעקות לידה ותאוה, לא רק זעקות שבר של שכול. ספרות עברית מדברת. כזו שלא קורסת תחת הפאתוס ולא חייבת לומר דבר על ה"ייעוד" וה"תכלית". ספרות שלא נופלת למליצה המטיפנית של החלוצים ולא לפנקסנות המדכאת של הבורגנים, ספרות שלא מחפשת ולא מתחפשת ל"צליין החילוני" (יצחק אורבך אורפז). ה"תלוש", ה"חסיד", דיבורים גבוהה גבוהה על סיפורי עקדה וחיל ורעדה: כל זה טוב ויפה. דיינו בספרות מוסר ותוכחה המבקשת לְמַשְׁמֵעַ את הָרִיק שמסביבנו, ומחפשת אחר משהו גדול ועצום אי-שם. איפה היא הספרות העברית שתהלל מיניות מתפרצת, שתשיר את הזעזוע ואת הבעירה הפנימית שבמפגש עם היפהפה? עברית המשוחררת מן המדרש והרמז, שלא שואפת לתיקון ארצי ורציונליזציה? מי ייתנני ספרות בכחלית החוגגת את הכאן והעכשיו. פורצי גדר הגיעו נא. הכריזו מרד על העריצות של ה"תגיד משהו על טוב ורע", "חפש אחר הזיק האלוהי", "מלא את תפקידך ההומניסטי", "מצא את ההיגיון שבדיסהרמוניה". שילכו להזדיין כולם. אני הולך להזדיין. הרי לכם בשורה מרעננת לאלף הבא!

3. שפת בית הסוהר

לאה אִיפִי (Lea Ypi), סופרת ופילוסופית פוליטית אלבנית המתגוררת בלונדון, מספרת בספר זיכרונותיה על שיחות הסלון בין הוריה לחבריהם ובני משפחתם, שהיא נהגה להקשיב להן כילדה:

"מה חדש אצל פלוני אלמוני?" אחד היה שואל.
"אה, הוא משלים תואר באוניברסיטת B, היו עונים לו."

"מעניין. ובאיזה מקצוע התואר?"
"כלכלה, למיטב ידיעתי."
"לא, לא. לפי הבנתי מדובר בספרות".

רק עם קריסתה של הדיקטטורה האלימה בדצמבר 1990 הבינה הנערה המתבגרת כי הוריה וחבריהם נעזרו בשפת סתרים. שמות האוניברסיטאות היו סימנים מוסכמים לשמותיהם של בתי כלא ועיירות שבהם הוקמו מחנות מאסר שונים בידי המשטר. כאשר בני משפחתה דיברו על "סיום לימודים" של קרוב משפחה זה או אחר, מה שהם באמת התכוונו לו היה למועד שחרורם האחרון מהכלא. "השלמת תואר" ציינה את מועד סיומו של המשפט. "מקצועות הלימוד" נקבעו בהתאמה לכתב האישום: "חקר יחסים בינלאומיים" ציין האשמה בבגידה; "ספרות" הייתה שם הקוד להאשמה בהסתה ותעמולה אנטי־קומוניסטית; ואילו "תואר בכלכלה" היה פשע קל יותר כגון הסתרת זהב. "תלמידים שהפכו למורים" היו אסירים־לשעבר שהפכו למרגלים ולמלשינים לטובת המשטר. "ציון מצוין" פירושו שתקופת המאסר קצרה; ואילו "הרחקה" משמעה גזר דין מוות. הגרוע מכול, "נשירה מרצון": התאבדות. "האוניברסיטאות שרדפו את משפחתי היו, אכן, מוסדות חינוך, אבל מסוג מזור", כתבה איפי.

היכן ומדוע נולדת שפה חדשה? באילו מצבים נולד הצורך להמציא מילים חדשות, או ליצור קודים חדשים לתקשורת? בדומה למשפחת איפי, גם אסירים ידועים כמי שמגלים מקוריות וזריזות רבה בפיתוח שפת סימנים לצורכי תקשורת. השימוש בסלנג ובטרמינולוגיה פרטית הוא צופן המאפשר להם לשוחח בלי שהסוהרים יבינו. הוסיפו לכך את הזמן שצריך להרוג, את הרשת החברתית הצפופה ואת הקהל השבוי תרתי־משמע, והרי לכם הסבר משכנע לשאלה מדוע בית האסורים הוא קרקע כה פורייה להתפתחות שפות ורנקולריות וסלנג עשיר. שפת בית הסוהר באנגלית, ה־prison lingo, הייתה כה עשירה עד שחוקרים שהחלו לאגד את מילותיה במילונים גילו שכך בודד לא יספיק. גם קבצנים וחברי כנופיות רחוב נעזרים בכלים דומים. Street talk, cant. מלחים וימאים הם קבוצה נוספת המבלה תקופות ממושכות בבידוד ובצפיפות, ומפתחת לעצמה קודים ייחודיים לתקשורת. דניאל דפו שמח להפגין את בקיאותו בז'רגון של יורדי הים דרך תיאורים מפורטים של פעילויות ימיות. בזכות שפה זה אנו מריחים את קצף הגלים בין שורות 'רובינזון קרוזו'.

והאם לצד העברית ה"ממלכתית", עברית האדונים, תתפתח באלף השלישי עברית המוכפפים, עברית של אסירים ונתינים? לא עברית של האקדמיה ללשון אלא של לקסיקון חדש של סלנג, עברית שופעת שאינה אלא סוג של עגה משוכללת, או מה שהבלשנים קוראים לו ארגו (argot), היינו ז'רגון המאפיין קבוצה. עברית "משונמכת" שתורד מפדסטל השפה ותחזור להיות "דיאלקט" במובן שמקס ויינרייך הגדיר אותה: "אֶ שפראַךּ איז אַ דיאַלעקט מיט אַן אַרמיי און פֿלאַט". כלומר: כל ההבדל בין "דיאלקט" ל"שפה" הוא שלשפה יש צבא וצי.

כמו רבים שגדלו בארץ בשנות השמונים, גם אני כילד הייתי נדבק למסך בכל פעם שסדרת האנימציה הצרפתית 'הֶיָה הֶיָה' שודרה בטלוויזיה הלימודית. נעימת הפתיחה של

הסדרה נחקקה בזיכרונם של כל מי שצפו בה: הטוקטה ברה מינור של באך לעוגב ליוותה רצף של תמונות שסיפרו בשניות ספורות את תולדות האנושות כולה, מבריאת היקום ועד להווה. 'היה ה'ה' הייתה לרוב סדרה אופטימית. בכל דור ודור היו הטובים והיפים גוברים על הרעים והמכוערים, שהסיבה העיקרית לקיומם, כך נדמה, היה לספק אתנחתא קומית. ואולם, אל השניות האחרונות של סצנות הפתיחה התגנב מסר חתרני. האמונה התמימה ב"פרוגרס" – כמה נאור, כמה צרפתי – התחלפה בתמונה קודרת של עולם הקורס לתוך עצמו מרוב זיהום ומלחמה. ובעודנו מקשיבים לתיבות האחרונות ביצירה של באך, אנו רואים את גיבורינו רצים באמוק, לבושים חליפות חלל, אל רקטה נושאת חללית. קצב המולטריאדג'ו מתגבר: הנה החללית מחממת את מנועיה, ועתה היא ממריאה. אין זו ספינתו הטרופה של רובינזון קרוזו, אלא תיבת נח ממונעת. תו הסיום מלווה אותה כשהיא מתנתקת מן הכוכב הכחול המתפוצץ מאחוריה ובורחת אל מעמקי החלל.

אנו מתקשים להיזהר בחיים, אך ממהרים לבנות בדמיונו את הגשר שיוביל אותנו אל האלמוות. ב'הו!' מצפים ממני לדמיין את עתידה של העברית בשעה שחבריי מתכוננים בקדחתנות לקץ עידן האנתרופוקן. הכיצד? ובכן, הנה אני רואה לנגד עיניי חללית בעלת שם מגוחך כמו "עברית 2.0" מחממת את מנועיה לקראת מסע ממושך בחיפוש אחר כוכב לכת חלופי שאליו ניתן יהיה לעקור וליצור חיים. אנשי הצוות, יפים ויפות שנבחרו בקפידה (יוצאי ויוצאות חיל-האוויר, יחידות מודיעין ו"אחים לנשק"), לבושים חליפות חלל וחובשי מסכות חמצן, מהדקים את רצועות הקסדות לצווארם. פרק הנסיעה הראשון, מכאן למאדים (480 מיליון קילומטרים), יימשך כשבעה חודשים. יהיה להם הרבה על מה לשוחח. ובאיזו שפה אתם חושבים שידברו בחללית? אספרנטו?

רוקויל, מרילנד

חנוכה תשפ"ד (דצמבר 2023)